

ТЕРТИШНИК В. М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-
правових дисциплін
(Університет митної справи
та фінансів)

УДК 340.1

МОВА І ЛОГІКА ЗАКОНУ

У статті розглядаються правові, логічні та філологічні аспекти використання мови в законотворчій діяльності, зокрема на прикладі кримінально-процесуального права, викладені пропозиції щодо удосконалення текстів законодавчих актів.

Ключові слова: мова, логіка, стиль, мова закону.

В статье рассматриваются правовые, логические и филологические аспекты использования речи в законодательной деятельности, в частности на примере уголовно-процессуального права, изложены предложения по совершенствованию текстов законодательных актов.

Ключевые слова: речь, логика, стиль, язык закона.

Language and the logic of the law. This article discusses the legal, logical and philological aspects of the use of speech in the legislative process, in particular on the example of the law of criminal procedure, set out proposals to improve the legislation.

Key words: speech, logic, style, language of the law.

Вступ. Мова – це не тільки знаково-інформаційна система, що являє собою запас слів та граматичні принципи їх сполучення, за допомогою якої люди можуть спілкуватися між собою, формувати, зберігати та передавати знання та будь-яку іншу інформацію в просторі та часі, це ще й засіб організації суспільства та діяльності людини, індикатор цивілізаційного вибору державотворення, форма логічно викладення думок, ідей та суджень, шляхетна колицкова духовності. Сила права і його ефективність залежать від ясності мови закону.

Актуальність досліджуваної проблеми обумовлюється необхідністю забезпечення реалізації принципу юридичної визначеності та верховенства права, а також мовною і логічною недосконалістю окремих приписів нових законодавчих актів, особливо КПК України, появою проблеми конкуренції правових норм та ускладненнями практики застосування закону.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, показує, що проблема феномену мови права знаходиться на стику логіки, лінгвістики, інформатики, філософії, юриспруденції, культурології та інших наук, а відповідно, й дослідженню її в різні часи приділяють увагу з відповідним баченням проблем різні за фахом вчені [1–37]. Але існуючі публікації не вичерпують усю складну проблему, а утворюють фундаментальну базу для подальшого її дослідження.

Постановка завдання. Метою даної роботи є визначення шляхів оптимізації використання літературної мови в законотворчій діяльності.

Результати дослідження. Мова, як зазначає С.П. Щерба, – це феномен суспільних відносин, унікальний, універсальний та ідеальний засіб спілкування й пізнання в будь-якій сфері діяльності, невід'ємний елемент культури й проявлення самосвідомості [35, с. 13].

Мову утворюють фонетична, морфологічна, лексико-фразеологічна, синтаксична та стилістична системи. Мовний стиль являє собою оригінальну сукупність лексичних, фразеологічних, морфологічних і синтаксичних, орфоепічних та акцентуаційних засобів, що використовуються в певній сфері діяльності.

Найбільш поширеними та широко вживаними є художній літературний та офіційно-діловий стилі. Художня мова – це образно-експресивна мова. У діяльності юриста експресивність мови може вдало використовуватись в судових дебатах. Тут будуть доречні і витончена метафора, і вдалиий афоризм, і риторичне питання, і вишуканий епітет, і образність, і антитеза.

Незважаючи на всю привабливість художньої мови, законодавчі акти викладаються строго в офіційно-діловому стилі. Тут має домінувати лаконічність: щонайменше слів при викладенні вагомого змісту.

Мова – рушійна сила закону. Закон має бути викладений доброю мовою офіційно-ділового стилю. Мова закону має бути літературною, без складних граматичних конструкцій та стилістичних зворотів, ясною, зрозумілою, змістовною та доцільною. Важливою умовою грамотної мови є використання слів відповідно до їх смислу та стилістичних ознак; правильне за смислом сполучення слів; уникнення тавтології; стилістична однорідність лексики; синтаксично правильна побудова речень. Вживані терміни мають бути максимально точними і виключати їх неоднозначне тлумачення, а викладені думки – досяжні для сприйняття, мати смислову цінність і логічну завершеність.

Аналіз норм КПК України показує багато логічних і лінгвістичних недоліків при викладенні окремих законодавчих приписів.

Уже в ст. 1 КПК України закріплюється імперативна норма, яка не знаходиться в логічному зв'язку як з іншими нормами даного джерела права, так і з положеннями Конституції України. У даній нормі зазначається, що «порядок кримінального провадження на території України визначається лише кримінальним процесуальним законодавством України». Думається, що термін «лише» тут недоречний, бо вже далі, в ч. 1 ст. 9 КПК України законодавець визначає, що під час кримінального провадження службові особи органів влади «зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, цього Кодексу, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства». У ч. 5 даної норми зазначається, що «кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини». Але в законі щодо рішень ЄСПЛ зазначено, що саме законодавство України має приводитись у відповідність до практики ЄСПЛ.

У ч. 3 ст. 9 бачимо ще один недоречний імператив: «При здійсненні кримінального провадження не може застосовуватися закон, який суперечить цьому Кодексу». Питання в тому, що законом є і Конституція України, яка може в певних положеннях суперечити КПК України, але конституційні положення є нормами найвищої юридичної сили і прямої дії.

Ст. 32 Конституції України веде мову про те, що «ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя», з чого можна робити різні висновки, в тому числі і про те, що «особисте життя» і «сімейне» – це різні, «сумісні» або «несумісні» речі. Ст. 15 КПК України слушно вживає більш широке поняття «приватне життя», але так повністю і не відмовилась від старого штамп, говорячи, що «під час кримінального провадження кожному гарантується невтручання в приватне (особисте і сімейне) життя». У даному випадку достатньо буде терміну «приватне життя».

Стаття 26 КПК України робить спробу закріпити нову засаду кримінального провадження під назвою «диспозитивність». Але ні в самому тексті названої статті, ні в словниках мови, ні в ст. 3 КПК України під назвою «визначення основних термінів кодексу», ні в сучасних наукових виданнях досі не дано чіткого тлумачення і розкриття змісту даного нового для закону терміну. Така «загадкова невідомість» не може претендувати на принципову ідею, та ще й піднесена до основних (непорушних) правових засад процесуальної діяльності.

У ст. 42 КПК України законодавець замінює поняття «обвинувачений на досудовому слідстві» на поняття «підозрюваний», міняючи на досудовому слідстві акт «пред'явлення обвинувачення» на акт «повідомлення про підозру» (ст. 276 КПК України).

З одного боку, запроваджувана в новому КПК України модель, коли обвинуваченою особа стає лише після завершення розслідування і першим актом її обвинувачення стає обвинувальний висновок у справі, суперечить положенням Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод: «Кожному арештованому сповіщається без зволікань на зрозумілій йому мові причини його арешту та будь-яке пред'явлене йому обвинувачення» (п. 2. ст. 5).

З іншого боку, в українській мові термін «підозрювати» означає допускати причетність кого-небудь до чогось негативного, здогадуватися про що-небудь, припускати щось, «сумніватись» [26, с. 378]. Часто ним позначається не стільки об'єктивний факт, скільки суб'єктивне, психологічне відношення до людини в умовах сумнівів щодо її порядності. «Сумнівний» учасник процесу – це гірка реальність сьогодення, яка нагадує всім відомі часи, коли припущення часто видавалось за істину.

У законі мають використовуватися стилістично нейтральний тон мовлення без засобів образності, а з усіх лексичних синонімів вибирається слово, яке є найбільш точним і має мінімальну експресію, є домінантою синонімічного ряду.

Поняття «підслідний» має меншу експресивність і більшу точність, об'єктивність. Можливо, відмовляючись від терміну «підозрюваний», у законі варто дати таку дефініцію: «Підслідною є особа, щодо якої порушено кримінальну справу або винесено постанову про визнання її перебуваючою під слідством, особа, затримана за підозрою у вчиненні злочину, особа, до якої вжито запобіжний захід, або особа, щодо якої здійснюється заочне провадження до притягнення її як обвинувачуваного, а також неосудна чи малолітня особа, щодо якої здійснюється судочинство для вирішення питання про застосування примусових заходів».

Законодавець не тільки не забезпечив чітку юридичну визначеність процедури провадження негласних слідчих дій, а й засіяв юридичну термінологію бур'янистими словами-трутнями, а тим самим – новою плутаниною.

Звернемо увагу на опорне поняття самої глави 20 КПК України – «слідчі (розшукові) дії». Який сенс має тут термін «розшукові», коли зрозуміло, що під час всякого пізнавального процесу шукають нові знання, а під час слідчих дій зазвичай «шукають» такі знання через пошук доказів. Сам термін «шукати» означає намагатись знайти, виявити що-небудь, знаходити, відкривати зміст, збирати, прагнути чогось, відкривати зміст речей, дізнаватись про щось [27, с. 908]. Усе це притаманно слідству взагалі і слідчим діям зокрема. Як не дивно, але більшість розробників нового кримінально-процесуального кодексу самі не можуть чітко пояснити, в чому ж різниця між «слідчими» і «слідчими (розшуковими)» діями. «Лишні» терміни в законі («слова-паразити») можуть тільки шкодити виконанню закону, спричиняти зайві витрати типографської краски й паперу на друк законів та їх коментарів.

Чинним КПК України передбачені схожі за предметом регулювання три окремі негласні слідчі дії: «аудіо-, відеоконтроль особи» (ст. 269 КПК України), «спостереження за особою, річчю або місцем» (ст. 269), «аудіо-, відеоконтроль місця» (ст. 270). Незважаючи на те, що в основу їх провадження покладений загальний і єдиний для них метод пізнання, законодавець замість однієї слідчої дії регламентував зразу три. Вірніше, не регламентував, а лише назвав та зробив спробу дати їх дефініції. Останні виявились неспроможними навіть диференціювати названі дії, не кажучи про необхідність дотримання принципу юридичної визначеності при їх застосуванні. Можливо, доречніше в КПК України закріпити та регламентувати, замість названих трьох, одну універсальну слідчу дію «Візуальний контроль і документування суспільно небезпечних та юридично значимих дій і фактів».

В аспекті термінологічних опусів кидається в очі така новела, як «зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж» (ст. 263 КПК України). Знову питання: до чого тут прилаштований термін «транспортні», коли саме поняття «телекомунікації» розуміються як процес дистанційного передавання даних на засадах інформаційних технологій. Телекомунікації, на відміну від пошти, яка перевозить листи чи бандеролі транспортними засобами, є новим унікальним засобом передачі інформації від одного адресата іншому, без спілкування віч-на-віч, через використання електромагнітних хвиль та інших інформаційних технологій:

радіозв'язку, супутникового, лазерного чи іншого пристрою, за допомогою комп'ютерної мережі зв'язку, включаючи засоби інтернету і комп'ютерної телефонії. Застосування терміну «транспорт» тут можливе хіба що в мультимедійних картинках, образно ілюструючи схему, як «нейтрон тягне візочок із мішком інформації». Та й термін «зняття інформації з телекомунікаційних мереж» можна було б викласти зрозумілішою і сталою мовою – «зняття інформації з технічних каналів зв'язку».

Мова законодавчих актів має бути простою, зрозумілою, витонченою та гармонічною. Мову закону не слід як розбавляти зайвими експресивними засобами, так і збіднювати або спотворювати канцелярсько-бюрократичними словами та словосполученнями («компетентні органи», «верифікація клієнта», «юридична особа-нерезидент», «відповідальний працівник», «правовласник», «відмивання грошей», «електорат», «плюралістична концепція» тощо). Разом із тим мова закону має бути лаконічною, ясною і простою. «Простою» не означає «простуватою».

Ст. 11 Нового КПК України закріплює, наприклад, цікаву норму «Повага до людської гідності». Зразу ж виникає питання: «Куди ділась честь?». У цивільному праві давно сформульовані поняття не тільки честі й гідності особи, а й її ділової репутації, які доречно було б врахувати в кримінально-процесуальному законодавстві.

Мову закону не слід ні «припудрювати» наукоподібністю, ні розбавляти «водичкою» розпливчастих канцеляризмів, ні ускладнювати і «збагачувати» неоднозначними, не завжди чи не одразу зрозумілими пересічному громадянину термінами, запозиченими зі словника іноземних мов, що так часто полюбляють робити «звільнені чином від розуму і фантазії» сучасні політики, чиновники, марнослови. Наприклад, «ініціатива провадження» (термін «ініціатива» взагалі-то означає «процедуру обрізання»), «інноваційний консенсус», «перманентна динаміка», «концептуальний плюралізм» тощо. В офіційно-діловому стилі важливо домогтися точного та лаконічного викладення ідеї, думки, судження.

У законодавчій мові не рекомендується вживати маловідомі та неоднозначні для розуміння терміни, в тому числі неоднозначні за змістом слова іноземного походження, які, на жаль, все частіше з'являються в текстах законів та законопроектів («сервітут», «лізинг», «консенсус», «диспозитивність», «ексгумація») тощо. Разом із тим не можна вже відмовитись від використання сталої професійної термінології, яка традиційно вживається в нормах права (наприклад, «об'єктивна істина», «цивільний позивач», «амністія», «речовий доказ», «касаційна скарга»). Законодавцю доцільно використовувати усталену, загальноновизнану, загальновідому (відому не тільки юристам, але й адресатам регулятивних норм – громадянам держави) та апробовану термінологію, не варто експериментувати з нововведеннями, оскільки це ускладнює як розуміння закону, так і ефективність його дії.

У законодавчому акті мають використовуватись такі граматичні засоби мови, які за умови стислого викладення надають максимум інформації (прості закінчені речення, відокремлені дієприслівникові звороти тощо), лаконічно передають потрібну інформацію.

Синтаксичні зв'язки слів і висловів формуються в залежності від логічних зв'язків думки. У синтаксисі ділового стилю поширеним є прямий порядок слів у реченні: підмет стоїть, здебільшого, на початку речення та найчастіше передує присудку; означення стоять перед означуваними словами, доповнення – після керованого ними слова, обставинні слова (прислівники) – якомога ближче до слова, яке вони пояснюють, вставні слова та звороти ставляться на початку речення.

Стиль законодавчої мови загалом відзначається стандартизацією і уніфікацією текстів, широким вживанням сталих словосполучень, застосуванням типових текстів.

Текст закону має бути максимально раціональним і доцільним: мінімум слів – максимум інформації. Уся цінність мови – в думці та в її інтелектуально-естетичному оформленні. Ясність думки та легкість фрази – ось ті позитивні якості, яких слід прагнути. Раціональна стислість – сестра таланту. Багатослівність – недолік. А. Дюма якось резонно помітив: «Людина, яка багато говорить, зрештою скаже дурницю». «Сила мови, – писав Плутарх, – полягає в умінні виражати багато чого в деяких словах». Небагатослівність – вершина красномовства.

Часто декларуючи спрощення процесуальної форми, законодавець дійсно її спрощує, та інколи не там, де це було потрібно, а часто занадто формалізує і бюрократизує процес там, де цього можна було уникнути.

Якщо в старому КПК України налічувалось всього 448 статей, то в новому (під лозунгом спрощення судочинства і процесуальної економії) набралось уже за 615 не менших за обсягом окремих статей (не враховуючи доповнень таких окремими статтями за базовими номерами з додатковою нумерацією за так званою категорією «прим»). Тільки в розділі IX нового КПК України («Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження») розміщено 73 окремі громіздкі статті, в яких нерідко викладені розпливчаті формулювання. КПК України обширно викладає схожі в багатьох параметрах вимоги щодо окремих клопотань слідчого (ст. 155 – Клопотання про відсторонення від посади, ст. 150 – Клопотання про тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом, ст. 160 – Клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів, ст. 171 – Клопотання про арешт майна, ст. 184 – Клопотання слідчого, прокурора про застосування запобіжних заходів, ст. 188 – Клопотання про дозвіл на затримання з метою приводу). Щонайменше на половину у викладених тут вимогах закону щодо цих клопотань є загальні правила, які можливо уніфікувати і викласти в одній окремій загальній нормі.

Разом із тим добротна ідея, подана свого часу автором цієї статті, про необхідність надання обвинувачу права в суді змінювати обвинувачення, яка дозволила уникнути багатьох направлень справ на додаткове розслідування (сам інститут додаткового розслідування слушно скасований, про необхідність чого ми давно писали), сьогодні обросла вимогами до прокурора не тільки складати новий обвинувальний акт та вручати його обвинувачуваному, а й складати повідомлення про підозру та узгоджувати його з керівником прокуратури. Питання зовсім нериторичного характеру про те, чи замало буде в указаній ситуації нового обвинувального акту, та що суттєво зміниться, якщо до нього долучити ще й нове повідомлення про підозру, яке зазвичай у своїх мотивувальних і резолютивних частинах за суттю і змістом входить до обвинувального акту.

Стислість – одна з неоцінених якостей законодавця, але стислість полягає не в малій кількості слів, що містяться в законі, а в інтенсивності висловлюваних ним думок (Р. фон Ієрінга).

У цілому сьогоднішній текст КПК України при логічному і ретельному доопрацюванні міг би бути скороченим на одну шосту частину. Одного з найвідоміших скульпторів запитали, як йому вдалося з груді каменю зробити вишуканий твір. Він мовив: «Це нескладно. Потрібно просто взяти брилу каменю і позбавити її всього зайвого». Мова закону має бути елегантною.

Висновки. Закон має бути викладений добротною літературною мовою в офіційно-діловому стилі з додержанням правил граматики та синтаксису. Переважно використовуються стилістично нейтральний тон мовлення без засобів образності, нейтральна з точки зору емоційного забарвлення літературна лексика. Закону мають бути властиві стислість, грамотність, ясність викладення та культура мовлення. Подібно до того, як щодо архітектури застосовується формула Вітрувія: «Міцність – користь – краса», до мови закону може бути застосована формула: «Точність – доцільність – елегантність». Елегантність мови – це здібність викладеної думки в простій одежі слів виглядати вагомо і у вишуканій оправі слів бути простою і зрозумілою.

Перспективи подальшого дослідження даної проблеми вбачаються в розкритті структури та логіки окремих інститутів права.

Список використаних джерел:

1. Артикуца Н.В. Мова права і юридична термінологія / Н.В. Артикуца. – К. : Стило, 2004. – 277 с.
2. Артикуца Н. Обговорення мовно-термінологічних проблем сучасного українського законодавства / Н. Артикуца, І. Семак // Право України. – 2012. – № 3/4. – С. 541–546.

3. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення / Н.Д. Бабич. – Львів : Світ, 1990.
4. Ботвина Н.В. Офіційно-діловий та науковий стилі української мови / Н.В. Ботвина. – Київ, 1998. – 192 с.
5. Гончар Олесь Саморозквіт нації / О. Гончар // Мова рідна, слово рідне. – Київ, 1989. – С. 277–278.
6. Іванський Р.Д. Рідна мова – важливий засіб професійного становлення юриста / Р.Д. Іванський // Україна між минулим і майбутнім. – Київ, 2002. – С. 202–205.
7. Кацавець Р.С. Мова у професії юриста / Р.С. Кацавець. – 2-ге вид. – К. : Центр учб. л-ри, 2007. – 304 с.
8. Коваль А.П. Культура ділового мовлення / А.П. Коваль. – Київ, 1982. – 288 с.
9. Любченко О. Мова і право: питання співвідношення / О. Любченко // Вісник Національної академії правових наук України. – 2015. – № 2. – С. 36–44.
10. Маліков В.В. Народні уявлення та звичаєво-правові норми щодо наймитування в українських прислів'ях та приказках / В.В. Маліков // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2012. – № 1006. – С. 90–95.
11. Нелюба А. Професійна мова юриста / А. Нелюба. – Х. : Прапор, 2002. – 208 с.
12. Петришин О.В. Модельні правові акти: теорія та практика реалізації: монографія / О.В. Петришин, О.А. Колодій. – К. : Алерта, 2016. – 204 с.
13. Битяк Ю.П. Правова доктрина України: у 5 т. – Т. 2: Публічно правова доктрина України / Ю.П. Битяк, Ю.Г. Барабаш, М.П. Кучерявенко та ін. ; за заг. ред. Ю.П. Битяка. – Х. : Право, 2013. – 864 с.
14. Редька О. Синтаксичні параметри науково-навчального юридичного тексту / О. Редька // Дивослово. – 2016. – № 1. – С. 44–46.
15. Рязанов М. Про слов'янську юридичну термінологію та її використання у сучасному українському праві / М. Рязанов // Право України. – 2013. – № 1/2. – С. 401–406.
16. Тертишник В. Гострі кути реформування кримінального процесу: сім раз... не для нас / В. Тертишник // Право і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 259–262.
17. Тертишник В.М. Зразки юридичних документів: Настільна книга слідчого: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. зал.] / В.М. Тертишник. – Київ : Правова єдність, 2009. – 344 с.
18. Тертишник В.М. Кримінальний процес України. Загальна частина: підручник. Академічне видання / В.М. Тертишник. – Київ : Алерта, 2014. – 440 с.
19. Тертишник В.М. Мова в діяльності юриста / В.М. Тертишник, А.М. Поповський // Право і суспільство. – 2010. – № 4. – С. 16–22.
20. Тертишник В.М. Моя мова кольорова – душі шляхетна колискова / В.М. Тертишник // Крила. – 2005. – № 4. – С. 51–54.
21. Тертишник В. Мова і стиль юридичних документів / В. Тертишник // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 9. – С. 3–5.
22. Тертишник В. Афоризми / В. Тертишник // Данкор. – 1997. – № 6. – С. 28.
23. Тертишник В. Юридичні прислів'я – вказівні пальці юриспруденції / В. Тертишник // Юридичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 134–135.
24. Тертишник В. Мои слова – мое богатство / В. Тертишник // День. – 2005. – № 198 (28 октября) – С. 20.
25. Титов В.Д. Историческое развитие философско-логических концепций языка права / С.Э. Зархина, В.Д. Титов. – Харьков, 2009. – 432 с.
26. Глумачний словник української мови. У чотирьох томах. Т. 3 / Укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – Київ : «Аконіт», 2000. – 928 с.
27. Глумачний словник української мови. У чотирьох томах. Т. 4 / Укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – Київ : «Аконіт», 2000. – 944 с.
28. Хома О.І. Сон розуму в сутінках освіти / О.І. Хома // Освітологія: хрестоматія : [навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів] / Укладачі: Огнев'юк В.О., Сисоєва С.О. – К. : ВП «Едельвейс», 2013. – С. 98.

29. Чорнобай О.Л. Основи комунікативної культури юриста: [навч. посібник] / [О.Л. Чорнобай]. – Львів : ТОВ «Ліга-прес», 2014. – 364 с.
30. Чорнобай О.Л. Філософія фольклорного права: [монографія] / О.Л. Чорнобай. – Львів : ТзОВ «Західно-український консалтинг центр», 2013. – 228 с.
31. Чорнобай О.Л. Філософські константи фольклорного права / О.Л. Чорнобай // Митна справа. – 2012. – № 3 – Ч. 2. – Кн. 1 – С. 3–8.
32. Чулінда Л.І. Українська правнича термінологія: [навч. посіб.] / [Л.І. Чулінда]. – К., 2005. – с.112.
33. Шевчук С.В. Українська мова за професійним спрямуванням: [підручник]. – 4-ге вид., виправ. і доповнен. / [С.В. Шевчук, І.В. Клименко]. – К. : Алерта, 2014. – 696 с.
34. Шемшученко Ю.С. Вибране / Ю.С. Шемшученко. – К. : Видавництво «Юридична думка», 2005. – 592 с.
35. Щерба С.П. Переводчик в российском уголовном процессе / С.П. Щерба. – М. : «Экзамен», 2005. – 416 с.
36. Якимчук Б. Мова, якою здійснюється кримінальне провадження / Б. Якимчук // Віче. – 2013. – № 2. – С. 30–31.
37. Янчук І. Вітчизняна юридична термінологія в аспекті лінгвістичного дослідження (за новим Цивільним кодексом України) / І. Янчук // Юридична Україна. – 2004. – № 9. – С. 32–36.

